

Фани БОЙКОВА

ПУ „Паисий Хилендарски“, България

ЗА ТЕКСТА В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Fani BOYKOVA

Paisiy Hilendarski University of Plovdiv, Bulgaria

THE ROLE OF THE TEXT IN BULGARIAN LANGUAGE TEACHING AND LEARNING

The article draws attention to the role of the literary text in Bulgarian language teaching and learning. The function of the language units in a literary text to transfer cultural knowledge is considered. In the analysis of a literary text, the system-structural and communicative approaches to the study of language and to the mastering of models for communication in different socio-cultural contexts are integrated.

Ключови думи: текст, обучение по български език, прагматични аспекти.

Keywords: text, Bulgarian language teaching and learning, pragmatic aspects.

Функционирането на текста в комуникативната ситуация очертава неговите прагматични особености: доколко адекватно на нея е създаден; дали е уместен; дава ли необходимата информация; предизвиква ли очакваната от създателя си реакция; подтиква ли към действие; каква културологична функция изпълнява; как развива културологичните познания на възприемателя. Споделяме мнението на М. Димитрова, че „обучението по български език и литература, в това число и извънкласните форми на работа, са фактори в процеса на преосмисляне и актуализиране на етични норми от миналото за създаване на нов ценностен модел съобразно социокултурния контекст и за реализиране на нов тип обществено съзнание, отговарящо на времето“ (Димитрова 2017: 13). Културологичната функция на текста се изявява в общата базова културна информация, която споделят създател и адресат. Общуването *със* и *чрез* художествени текстове е основано на исторически, социален, културен фон, който оказва индивидуално въздействие върху интерпретацията на всеки отделен възприемател. Неговите собствени познания за този фон са модифицирани от

специфичния за всеки индивид път на научно и емпирично познание. Върху формирането на отношение към текста съществено отражение имат всички културно-исторически процеси, повлияли върху неговото създаване, а това, от своя страна, влияе върху илокутивната функция на текста.

Обосновавайки основополагащото място на културнообразователната област *Български език и литература* в системата на средното образование, К. Димчев дефинира двете основни функции на обучението по български език – когнитивната и прагматичната. Когнитивната функция определя изучаването на научните понятия, свързани с езика, а прагматичната – уменията за прилагане на тези понятия в речевата практика (Димчев 2010: 22 – 23). Специфика на езиковото обучение са връзката и взаимоотношенията между трите „твърди ядра“ на обектите на изучаване – език, текст, култура (Димчев 2010: 31 – 32). Пресечната точка на тези три ядра създава прагматичната съдържателност на текста.

В статията „Текстът и неговият анализ“ Д. Димитрова разглежда сложния въпрос за това, какво трябва да се включва в анализа на един текст. Авторката разграничава подхода към текста като езиков феномен и като продукт на комуникацията. В първия случай според Д. Димитрова „методологичната база ще е изцяло лингвистична“ (Димитрова 2005: 179). По-нататък в цитираното вече изследване Д. Димитрова очертава комплексния характер на текстолингвистичния анализ: разглежда действителността, отразена в текста; екстралингвистичните фактори, като речева ситуация, стратегии на общуващите, социални роли и др.; изразената чрез текста комуникативна функция на езика. Изводът е, че текстолингвистичният анализ, от една страна, отчита влиянието на езикови и извънезикови фактори, а от друга страна, разглеждайки единици от различни езикови равнища, включва в различна степен други видове лингвистичен анализ (морфемен, морфологичен, синтактичен и др.) (Димитрова 2005: 180–181). Както отбелязва в друго свое изследване Д. Димитрова: „извличането на смисли от текста при неговото възприемане е комплексен, интерактивен процес, чиято успешност и крайният резултат зависят не само от характеристиките на участниците в комуникативния акт и от особеностите на текста, но и от взаимодействието между тези компоненти“ (Димитрова 2019: 45).

Формирането на умения за разбиране и интерпретация на художествен текст способства да се изгради пълноценна комуникативна компетентност у обучаваните, да се възпита разбиране за културните традиции, да се установи ценностна система, която създава база за културна самоидентификация, за толерантност и диалогичност. Художественият текст постига своите комуникативно-прагматични цели чрез въвличане на адресата в съпреживяване, споделяне на емоции, моделиране на описваната действителност тук и сега (в момента на срещата с текста), според придобитите до момента опитности (общокултурни и социални) от реципиента (Азнаурова 1988: 95–103).

Описвайки творческата страна на езика, М. Пенчева подчертава семантичното битие на езика, т. е. пречупване на отражателния образ на действителността. В съзнанието се създават модели на обекти и явления, моделирането е метод на познание (Пенчева 2001), а според В. Ангелова „чрез моделирането учениците опознават действителността“ (Ангелова 2013: 100). Моделите са „особено важни за изследване на явления, които не могат да се възприемат непосредствено“, както подчертава В. Маргаритова (Маргаритова 2020: 5), а в учебната комуникативна ситуация текстът е основното средство за опознаване и изследване на света във взаимовръзката на обекти, отношения, процеси, най-вече художественият текст. В него авторът създава разнообразните модели на човешките взаимоотношения, моделира пространството, времето и героите съобразно идеите и внушенията, които отправя към читателя. Езикът създава текста чрез използването на необходими за реализиране на успешна комуникация информационно наситени елементи от определена културна среда, а от своя страна, текстът реализира в практиката на общуване езиковата и езиковедската компетентност на своя създател, съотнесени към собствената комуникативна компетентност. Според Фр. Растие езиците интегрират в „материята“ си естетически постижения, оценъчни категории, за да мотивират обосноваването на даден израз или обрат, което насочва към прагматичната стойност на културологичната функция на текста; лингвистиката на текста има педагогическата задача да го обоснове като основа за фундаменталното измерение на езиците (Растие 2003: 19; 35). В своето изследване за функциите на текста в обучението по български език Р. Пенкова подчертава, че „комуникативната насоченост на езиковото обучение предполага връзката на текста с всички компоненти на учебното съдържание“, а „подборът на информацията за текстовете се извършва в зависимост от: 1) нуждите на речевата практика в цялостната учебно-познавателна дейност; 2) потребностите и възможностите за социална реализация на даден етап от развитието на личността; 3) възрастовите възможности на учениците“ (Пенкова 2003: 29).

Моделът на дейностите за развиване на ситуативно обусловени прагматични умения се развива в посока от рецепция към продукция. Проверяват се възможностите на учениците да възприемат и създават текстове в специфичен дискурс, адекватен на социалния контекст, съобразен с книжовната норма. Предпоставка за успешното изпълнение на задачите е езиковият анализ на текстовете: синтактичен разбор на изреченията по цел на общуване; морфологичен разбор на глаголните категории за време и число, на формите на местоименията за изразяване на учтивост; работа над подбор на подходящи лексикални средства. Важно е за успешното изпълнение на упражненията да се осъществи осмисляне на синтеза между езиковите нива на текста, формата и целта на неговото предназначение. Формирането на умения за овладяване на прагматичните характеристики на текста се извършва чрез основни типове речева дейност: рецептивна (извличане на информация и нейното осмисляне); продуктивна (създаване на текст съобразно с определена цел и задача).

Параметрите на комуникативната ситуация и съответно на съобразяването с тях при конкретни речеви изяви може да се представи в специално подготвени учебни задачи, тъй като споделяме мнението на Г. Христовова, че „задачата подпомага осмислянето на теоретическата информация и е своеобразен „мост“ между теорията и практиката“ (Христовова 2008: 9). Изследователката подчертава, че ефективността на обучението по български език до голяма степен зависи от учебната задача, от интереса, който тя ще предизвика у учениците, и така би могла да мотивира овладяването на езика, а също и да усъвършенства процеса на самостоятелна учебна дейност в смисъл на активно участие на учениците (Христовова 2008: 9, 13).

За осмисляне на текста в неговата свързаност на съдържание и форма могат да се прилагат задачи, които са аналитични по характер и са насочени към работа с текста на различни равнища: композиция на текста; структура на текста; връзка между темата и използваните езикови средства; да осмислят избора на граматически и лексикални средства, съответстващи на комуникативната специфика на текста; задачи за създаване на репродуктивен текст по поставена дидактическа задача. Например при развиване на уменията на обучаваните да репродуцират текстове по определена дидактическа задача: наблюдава се проявената при подбора на езикови средства за съставяне на репродуктивен текст лингвистична компетентност; открояват се речевите актове¹, които са основен структурен елемент на урока в образователния дискурс (начало – за привличане на вниманието; указание – за даване на допълнителна информация; подсещане – за търсене на допълнителна информация; стимулиране – поставяне на въпрос, свързан с търсене на информация и т. н.). Както подчертава Сн. Георгиева: „Писменият текст е сложен обект, в който в синтезиран вид се проявяват различни когнитивни равнища на пишещия; пресупозитивните му знания, компетентността му на комуникатор, знанията и уменията му за норми, стилове, уместност на изказа; емоционалният му нрав“ (Георгиева 2018: 57). В репродуктивните текстове речевите актове реализират своя перлокутивен ефект, т. е. отразява се промяната в състоянието на първичния текст или на действително протекло събитие. Според Р. Танкова значима за обучителния процес е специфичната позиция на предаващия (преразказващия) чужда реч ученик, който пребивава в две позиции: 1) на интерпретатор на чужд текст (първичния текст за преразказ); 2) на автор на собствен текст (самия преразказ). Преразказващият трябва да открие смисъла, вложен в чуждия текст, да го трансформира с оглед на целите и условията на новия комуникативен акт, преработвайки чуждия концепт посвоему и моделирайки собствен текст. Уроците, свързани с умения за изграждане на текст, са „уроци за моделиране на текст“ (Танкова 1998: 92 – 93).

¹ Според Дж. Синклер и М. Култард речевите актове в комбинация в педагогическия дискурс структурират йерархията на урока – действие, размяна, трансакция (Синклер, Култард 1975: 40 – 45).

Успешната работа върху развиване на умения за репродуциране се основава на добре формирани умения за четене и извличане на смисъл от прочетеното. Специфичните задачи на четенето според Я. Мерджанова са: да запълни, да открие и довърши исканото; да се превърне в създаване на текст, при което е нужна особена компетентност, чрез която вещият читател ще разбере какво е искал да каже авторът и да узнае за него повече, отколкото той е знаел за себе си. Въвеждането на учениците в социалния и личен контекст на текста е условие за неговото пълноценно възприемане (Мерджанова 2005: 151). Компетентното четене (разбиране на съдържателната информация в текста, нейното осмисляне на основата на личностните фонове знания за света) е важна предпоставка за по-нататъшна работа в различни педагогически аспекти с четения текст. Може да бъде анализиран от гледна точка на езикови и текстови структури само познат, разбран, осмислен текст, в който непознати и неразбираеми думи или конструкции няма да затруднят възприемането на информацията и декодирането на смисъла. В изследването си „Модел за развиване на стратегии за четене с разбиране на чужд език“ Х. Терлемезян анализира резултатността на уменията за четене, като подчертава, че ефективните читатели знаят, „че точното значение на един текст е рядко само на повърхността му, и те често трябва да се задълбочат в съдържанието му и да го пречупят през своята гледна точка и опит“ (Терлемезян 2018: 7). По-нататък в същото изследване Х. Терлемезян подчертава, че ефективността на уменията за четене е ключова за постигане на академичен успех, а развиването на уменията за четене с разбиране е „една от най-предизвикателните области в образователната система“, тъй като се основава на уменията за критично интерпретиране и анализ (Терлемезян 2018: 107).

Изказванията на учениците представят техните умения за създаване на функционално-прагматичен текст, който реализира определена комуникативна интенция, съобразена с целите на общуване. Беседата като форма на взаимодействие стимулира познавателната активност на учениците. Речевите действия на преподавателя и учениците демонстрират ефективна учебна комуникация, в която е ясен социалният статус (отношенията са регламентирани институционално) на участниците. Изпълнявайки поставеното условие да отговори на въпроса на учителя, ученикът създава текста, който притежава информативна функция. Нейната съдържателност очертава два съобщителни аспекта, от една страна, че учениците разбират и могат да формулират съдържателен отговор на поставения въпрос, а от друга, че умеят да формулират отговора си съответно на ситуацията на общуване и да получат одобряваща оценка от учителя, т. е. да постигнат една от целите на учебния дискурс – да се представят като знаещи и можещи.

Умението да се разбират и да се пресъздават текстове е изключително прагматично ориентирано, тъй като тези текстове имат съществена роля при формирането на културното познание за света. Ежедневието ни е изпълнено

с общуване с и чрез репродуктивни текстове, които разказват и показват чрез средствата на различните изкуства и технологии (книги, филми, печатни и електронни медии и т.н.), в сферите на официално и неофициално общуване ние създаваме репродуктивни текстове в различни форми (устни, писмени) и жанрове. Прагматичният потенциал на текста се извява в процеса на неговото взаимодействие с личността на реципиента и се определя според въздействието на текста върху емоционалната, интелектуалната и действената страна на личността.

За формирането на пълноценната комуникативна компетентност, особено на нейния социолингвистичен компонент, е необходимо да се развиват уменията за възприемане, разбиране и създаване на репродуктивни текстове, чрез които се опознават действителни социокултурни модели. Формирането на комуникативно-речевата компетентност предполага изграждане на умения за решаване на набор от комуникативни задачи въз основа на познаване и прилагане на речеви образци, които се усвояват най-вече при общуване с художествени текстове, когато в учебна среда се работи върху изграждане на умения за критическо мислене. Наблюдаваният от прагматична гледна точка процес на речева употреба на езика в реална ситуация на общуване с учебен характер отбелязва съответствие между комуникативно намерение и речева реализация на участниците: преподавателят актуализира дискурсната компетентност на учениците, а те развиват умения за логическо изграждане на изказване с определена цел. Прагматичният подход в обучението насочва към прилагане на различни форми на обмен на информация в речевата дейност – говорене, четене, слушане, т. е. създаващи умения за извява в разнообразни комуникативни ситуации.

Анализирането на прагматичните аспекти на текста при изпълнение на задачите установява продуктивни възможности да се моделира система от упражнения за осмисляне на прагматичната функционална особеност на текст, в който диалогичното общуване съдържа оптимални маркери за контекстуално разбиране на отношенията между героите. Чрез задачи за осмисляне на характеристиките на комуникативната ситуация, описана в наблюдавания текст (кой говори, с кого говори, при какви обстоятелства, с какви езикови средства на синтактично, морфологично, лексикално ниво се описва случката и как участниците в нея експлицират гледната си точка към събитията и др.). Споделяме постановката на Р. Радев, че уменията за коментар на художествен текст е необходимо да започнат от по-малки откъси, дори от изречение, „за да се научи ученикът на концентрация. Не се ли съсредоточим върху текста, не влезем ли с мисъл и емоция в него, той ще ни остане чужд и непотребен“ (Радев 2015: 61).

Формирането на умения за моделиране на текст съобразно с комуникативната ситуация и дидактическата задача за създаване на преразказ предполага работа със задачи за: установяване на умения за репродуциране, съобразени с изискванията към ученическите писмени текстове; задачи за раз-

виване на умения за преразказване с оглед на постигане на определена комуникативна цел в контекста на педагогическото общуване. Предложените задачи са свързани с изпълнение на аналитична и синтетична дейност, чрез която ще осмислят комплексно смислово-езиковата структура на наблюдавания текст: *Посочете глаголите в пряката реч. Посочете глаголите в непряката реч. Посочете обръщенията. Посочете синоними на обръщенията, запишете ги. Има ли в текста повторения на назоваването на героите? Посочете ги. С каква цел са употребени от автора? Какво разбираме за героите и техните взаимоотношения от повторенията? Какви са по цел на изказване и по строеж изреченията? Как е изразено отношението на всеки един от героите към предмета на разговора? Посочете в текста! Колко и кои са въпросите в диалога? С какви езикови средства са осъществени описателните съобщения? Кои са основните твърдения в диалога? Кои изречения съдържат констатации и кои – указания? Какви изводи, свързани с изясняване на конкретната ситуация, в която се провежда диалогът, следват от текста? Изпълнението на този комплекс от задачи включва учениците в речева дейност, изискваща, от една страна – прилагане на придобити езикови знания, а от друга – установяване на новите прагматични аспекти на усвоената вече на практическа основа лингвистична информация за частите на речта, за частите на изречението; работа над синоними.*

Комуникативната и смислово-функционалната специфика на текста ориентират учениците към стратегии за изграждане на текст, при който доминира емпатията². Осмисля се спецификата на контекста, за който са предназначени изказванията, усвояват се умения за репродуциране според емпатичната перспектива на говорещия. Контекстът на общуване обуславя организацията на позната и непозната информация според намеренията на говорещия да се идентифицира. Чрез обучението по български език според М. Падешка се овладяват знания за езиково и за културно многообразие; развиват се умения за преодоляване на индивидуални, групови, етнически, националноспецифични стереотипи, предразсъдъци, дискриминационни практики; разпознават се и се конструират интеркултурно обусловени ситуации; планират се и се реализират стратегии за речево поведение в интеркултурни ситуации (Падешка 2010: 42). В епохата на глобализация, в която межкултурната комуникация е неотменна част от ежедневието, прагматичният аспект на комуникативната компетентност се очертава като изключително важен за предотвратяване на конфликти между различните културни стереотипи.

Работата върху комуникативните модели в художествения текст се мотивира от нагласите към осъзнаване на реторичните възможности на езика в раз-

² За особеностите на българския език в светлината на теорията за емпатията виж: К. Илиева, Св. Коева. Емпатия, изречение, текст // Прагматика на текста. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001.

нообразни комуникативни ситуации за адекватно изразяване на впечатления, чувства, настроения, мисли, мнения.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

Ангелова 2013: *Ангелова, В.* Моделиране и приложението му в математиката и обучението по математика в началния етап на средното училище. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [**Angelova 2013:** *Angelova, V.* Modelirane i prilozhenieto mu v obuchenieto po matematika v nachalnia etap na srednoto uchilishte. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”.]

Азнаурова 1988: *Азнаурова, Е.* Прагматика художественного слова. Ташкент: Фан. [**Aznaurova 1988:** *Aznaurova, E.* Pragmatika hudozhestvenogo slova. Tashkent: Fan.]

Георгиева 2018: *Георгиева, Сн.* Речевото поведение на учителя като експерт оценител на ученически писмени текстове в обучението по български език и литература. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. [**Georgieva 2018:** *Georgieva, Sn.* Rechevoto povedenie na uchitelia kato ekspert otsenitel na uchenicheski pismeni tekstove v obuchenieto po balgarski ezik i literatura. Shumen: UI “Episkop Konstantin Preslavski”.]

Димитрова 2005: *Димитрова, Д.* Текстът и неговият анализ. – В: Комуникативната компетентност в съвременния научен дискурс, сборник в чест на 70-годишнината на проф. Кирил Димчев. София: Булвест 2000, с. 178–184. [**Dimitrova 2005:** *Dimitrova, D.* Textat i negoviyat analiz.– V: Komunikativnata kompetentnost v savremenniya nauchen diskurs, sbornik v chest ka 70-godishninata na prof. Kiril Dimchev, Sofia: Bulvest 2000.]

Димитрова 2019: *Димитрова, Д.* Типология и системност на рецептивните умения. – Български език и литература, 2019, №1, с. 44–54. [**Dimitrova 2019:** *Dimitrova, D.* Tipologia i sistemnost na retseptivnite umenia. – Balgarski ezik i literatura, 2019, № 1, 44 – 54.]

Димчев 2010: *Димчев, К.* Основи на методиката на обучението по български език. София: УИ „Св. Климент Охридски“ [**Dimchev 2010:** *Dimchev, K.* Osnovi na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.]

Илиева, Коева 2001: *Илиева, К., Коева, Св.* Емпатия, изречение, текст//Прагматика на текста. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001. [**Ilieva, Koeva 2001:** *Ilieva, K. Koeva, Sv.* Empatia, izrechenie, text //Pragmatika na texta. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2001.]

Маргаритова 2020: *Маргаритова, В.* Моделиране в спорта. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“ [**Margaritova 2020:** *Margaritova, V.* Modelirane v sporta. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”.]

Мерджанова 2005: *Мерджанова, Я.* Мултисензорният принцип в обучението и живота. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [**Merdzanova 2005:** *Merdzanova, Ya.* Multisenzorniyyat printsip v obuchenieto i zhivota. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.]

Пенкова 2003: *Пенкова, Р.* Текстът в обучението по български език 5. – 8. клас. София: Парадигма [**Penkova 2003:** *Penkova, R.* Textat v obuchenieto po balgarski ezik 5. – 8. klas. Sofia: Paradigma.]

Пенчева 2001: *Пенчева, М.* Човекът в езика. Езикът в човека. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [**Pencheva 2001:** *Pencheva, M.* Chovekat v ezika. Ezikat v choveka. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.]

Радев 2015: *Радев, Р. Технология на методите в обучението по литература.* Варна: Славена [Radev 2015: Radev, R. Tehnologija na metodite v obuchenieto po literatura. Varna: Slavena.]

Растие 2003: *Растие, Фр. Изкуства и науки за текста.* София: ЛИК [Rastie 2003: Rastie, Fr. Izkustva i nauki za texta. Sofia: LIK.]

Синклер, Кулгард 1975: *Sinclair, J., Coulter, M. Towards an Analysis of Discourse// The English Used by Teachers and Pupils.* Oxford Univ. Press.

Танкова 2001: *Танкова, Р. Моделиране на текст.* Пловдив: Сема 2001 [Tankova 2001: Tankova, R. Modelirane na text. Plovdiv: Sema 2001.]

Терлемезян 2018: *Терлемезян, Х. Модел на развиване на стратегии за четене с разбиране на чужд език.* Пловдив: УИ „Пайсий Хилендарски“ [Terlemezyan 2018: Terlemezyan, H. Model na razvivane na strategii za chetene s razbirane na chuzhd ezik. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski”.]

Христозова 2008: *Христозова, Г. Учебната задача по български език – фактор за изграждане на лингвистична компетентност (III – IV).* София: Янита ЯС [Hristozova 2008: Hristozova, G. Uchebnata zadacha po balgarski ezik – faktor za izgrazhdane na lingvistichna kompetentnost (III–IV). Sofia: Yanita YaS.]